

Ewa Hrycyna
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn
e-mail: ehrycyna@interia.pl

Zagadka jako gatunek mowy w praktyce logopedycznej

A riddle as a speech genre in the speech therapy practice

Artykuł dotyczy możliwości optymalnego zastosowania zagadki w terapii logopedycznej w oparciu o lingwistyczną analizę zagadki jako gatunku mowy. Wskazano przydatność zagadki w rozwijaniu mowy przede wszystkim na poziomie semantycznym. Opisano kompetencje i sprawności aktywizowane w odgadywaniu zagadek. Zaproponowano klucz umożliwiający dostosowanie zagadki do potrzeb terapii logopedycznej, opierający się na stopniowaniu trudności.

The article focuses on the possibilities of using riddles in the speech therapy practice, based on linguistic analysis of the riddle itself as a speech genre. Points usefulness of a riddles in speech therapy, especially in working on semantic level. Describes competentions and skills, which become activated in a riddle guessing process. gives the proposal of a key, which may be susceptible for appropriate choice of riddles, accoridng to the therapeutitc situation, based on the graduation of difficulties.

Słowa kluczowe: językoznawstwo, logopedia, zagadka, gatunek mowy, semantyka
Key words: linguistics, speech therapy, riddle, speech genre, semantic

Zagadka, „pradawny wytwór kultury” (Kasjan 1983: 5), wzbudza zainteresowanie szerokiego kręgu badaczy – lingwistów, folklorystów, literaturoznawców. W ujęciu etnolingwistycznym została określona jako jeden z najstarszych sposobów porządkowania, poznawania i opisywania obrazu świata (Toporov 1994; Civ’jan 1978: 65 za: Kazancewa 2006: 187). Jest gatunkiem powszechnie znanym, współcześnie kojarzonym szczególnie z twórczością dzieci i dla dzieci, choć u swoich początków takiego przeznaczenia nie miała. Z uwagi na specyfikę gatunkową, która zostanie szczegółowo omówiona poniżej, zagadka znalazła swoje miejsce w przestrzeni dydaktycznej, zwłaszcza

w sferze kształcenia językowego (Wiśniewska 2000; Wojnowska 2001) i jest do dziś powszechnie stosowana w edukacji dzieci, głównie młodszych. Ma swoje miejsce również w praktyce logopedycznej (Maciejewska 2005: 2008), gdzie może pełnić rolę narzędzia terapeutycznego w odniesieniu do tych zaburzeń, które dotyczą poziomu semantycznego; może również stanowić materiał uzupełniający proces diagnostyczny. Zbiory zagadek są bardzo łatwo dostępne w powszechnym obiegu w postaci książek lub gier. Teksty tam prezentowane przybierają formy bliższe lub dalsze w stosunku do wymogów gatunkowych, prezentują również różny stopień trudności. Pełne i celowe wykorzystanie zagadki w praktyce logopedycznej może umożliwić analiza lingwistyczna jej tekstu jako gatunku. Niniejsze opracowanie będzie dotyczyło zatem analizy gatunkowej zagadki, a następnie jej przydatności i optymalnych warunków zastosowania w diagnozie i terapii logopedycznej. Ograniczę się jednak do terapii dzieci, choć zagadka znajduje zastosowanie także w terapii dorosłych.

We współczesnej polszczyźnie zakres określenia „zagadka” jest szeroki, obejmuje nie tylko gatunek mowy, a ściśle „krótki tekst, często wierszowany, zawierający niejasny, fragmentaryczny, aluzyjny lub metaforyczny opis jakiejś rzeczy, osoby lub zjawiska, których nazwy należy się domyślić”, ale także „rebus, łamigłówkę” oraz „rzecz, sprawę niejasną, budzącą wątpliwości, tajemnicę” (USJP Dub: 4, 776). W dyskursie naukowym rozważa się relację zagadki do innych pokrewnych gatunków mowy i różnie określa się jej zakres (Tokarski 1989; Krzyżanowski 1975; Folfasiński 1975). Wskazuje się na jej związki z bajką, facecją, powieścią ludową (Krzyżanowski 1975: 10), choć sama zagadka jest gatunkiem autonomicznym (Bartmiński 1990: 13–23)¹.

Opisując zagadkę jako gatunek, wzoruję się na koncepcji gatunku wypracowanej przez Jerzego Bartmińskiego i Stanisławę Niebrzegowską-Bartmińską (2009), rozszerzonej przez J. Bartmińskiego w artykule *Jak opisywać gatunki mowy?* (Bartmiński 2010). Autorzy na podstawie analizy definicji leksykograficznych wyodrębnili następujące parametry stojące u podstawy gatunków mowy: nadawca, odbiorca, sytuacja komunikacyjna, intencja (i funkcja) komunikacyjna, temat, ontologia świata przedstawionego, forma, sposób ujęcia, czyli poetyka (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009: 145–146; Bartmiński 2012: 27–28)².

¹ Z uwagi na charakter niniejszego opracowania zasygnalizowana powyżej kwestia nie będzie rozpatrywana.

² Tematem niezwykle interesującym jest sama etymologia zagadki wiele mówiąca o samym gatunku, jednak z uwagi na zakres niniejszego tekstu, nie będzie ona przedmiotem rozważań.

W powstałych dotąd klasyfikacjach zagadek ze względu na proveniencję wyróżniono zagadki ludowe i literackie. Podział ten poddał krytyce Sławomir Folfasiński argumentując, że poza niewieloma przypadkami „mówić można o zagadce w ogóle” (Folfasiński 1975; podobnie Kasjan 1983: 5). Trudno się z tym nie zgodzić, zwłaszcza analizując zagadki jako gatunek. Badacze zagadek dokonywali klasyfikacji tych form również ze względu na strukturę, tematykę i poetykę. Najbardziej powszechny okazał się podział z uwagi na poetykę, wyróżniający zagadki opisowe, metaforyczne i porównawcze (Kasjan 1983). Dalsze szczegółowe klasyfikacje dotyczą określonych typów zagadek, np. zagadki ludowej bądź literackiej.

Cechą immanentną zagadki jest jej dialogowość. Musi zaistnieć ten, kto „zadaje zagadkę” i ten, kto ją „odgaduje”. W tradycyjnej zagadce nadawca i adresat nie są konkretnie określone, chyba że zagadka dotyczy określonego kręgu tematycznego, dostępnego dla konkretnej grupy osób. Współcześnie, jak wspominałam, zagadkę kojarzy się z tekstem dla dzieci, choć tradycyjne ludowe zagadki, jak pisze Jerzy Cieślikowski, były w niemałej części za trudne dla dziecięcego odbiorcy (Cieślikowski 1985: 153), a ich adresatem byli dorośli.

Sytuacja komunikacyjna zagadki to sytuacja zabawy; źródłem komizmu jest zaskoczenie słuchacza konceptem (Krzyżanowski 1975: 8). Także w dydaktyce zagadki są wykorzystywane nie jako forma testu czy sprawdzianu, ale stymulowania, zachęcania do myślenia przez urozmaicenie, zabawę. Użycie zagadki w terapii logopedycznej, gdy kompetencje językowe i komunikacyjne odbiorcy są ograniczone, niesie ze sobą ryzyko niekorzystnej modyfikacji założonej sytuacji nadawczo-odbiorczej i w konsekwencji pozbawienie zagadki jej ważnej cechy. Stąd też należy rozważnie dobierać zarówno sam tekst, jak również uczynić sytuację komunikacyjną przynajmniej zbliżoną do sytuacji zabawy.

Intencja zagadki jest dwupoziomowa. Na poziomie tekstu zagadka jest pytaniem, zatem intencją jest uzyskanie odpowiedzi. Nie jest to jednak typowe pytanie. Nadawca zna odpowiedź i w zamierzeniu nie ułatwia znalezienia tejże odpowiedzi swojemu odbiorcy. W pewien sposób ją szyfruje, dając odbiorcy jedynie ślady, po których ten ma trafić do rozwiązania, bowiem „pytania w zagadce zadawane są nie po to, by poszerzyć wiedzę pytającego, ich cel stanowi sprawdzenie znajomości właściwego kodu u tego, komu pytanie się zadaje” (STL 2002: 635). Z kolei na poziomie całościowego procesu „zadania zagadki” i jej „odgadnięcia” (lub nieodgadnięcia) intencje i funkcje zagadki są różnorakie.

Tradycyjna zagadka ludowa, jak podaje Julian Krzyżanowski, miała w życiu ludzi znaczenie kultowe, religijne i towarzyszyła obrzędom w postaci

formuły (Krzyżanowski 1975: 12). Według zacytowanej już na wstępie charakterystyki zagadki jest ona jednym z najstarszych sposobów porządkowania, poznawania świata i opisywania obrazu świata (Toporov 1994: Civ'jan 1978: 65 za: Kazancewa 2006: 187).

Jan M. Kasjan pisze o funkcji „probierza mądrości” dodając, że „zagadki nie tylko sprawdzały bystrość umysłu, lecz także pomagały ją wyrabiać” (Kasjan 1983: 6). Badacz nazywa je „zadaniami intelektualnymi” (Kasjan 1983: 107). Za P. D. Beuchat podaje, że zagadki również uczyły, dostarczały wiedzy o otaczającym świecie (Beuchat 1965: 187 za: Kasjan 1983: 107), stały się zatem narzędziem dydaktycznym (Kasjan 1983: 6). Wreszcie ostatnia intencja i zarazem funkcja zagadki, jednocześnie szczególnie widoczna w zagadkach dziecięcych, to funkcja rozrywkowa, bawienie się z partnerem dialogu (Kasjan 1983: 107; Cieślikowski 1985: 153–154).

Wymienione funkcje zagadki w pełni wyjaśniają, dlaczego właśnie zagadka znalazła swoje stałe miejsce w nauczaniu jako forma „zabawy dydaktycznej” (Grochowalska 2007: 78). Z podobnych względów zagadka może spełnić swoją rolę w terapii logopedycznej, przede wszystkim jako narzędzie do rozwijania i doskonalenia mowy przez łatwą do zaakceptowania formę zabawy; może także stanowić uzupełniający materiał diagnostyczny (Maciejewska 2015).

Zakres tematyczny zagadek (rozwiązanie zagadki) jest szeroki, ale temat musi pozostawać w obrębie wspólnej wiedzy nadawcy i odbiorcy; w typowej zagadce jest on również dobrze znany rozmówcom; stanowi element wiedzy potocznej, stereotypowej (Cieślikowski 1985: 154; Bartmiński 1996; Tokarski 1989: 18). Relacja zagadki do stereotypu jawi się jako temat bardzo interesujący, ale w niniejszym tekście, z uwagi na jego rozmiary, nie zostanie podjęty.

Świat przedstawiony w zagadce można rozpatrywać osobno dla pytania (parafrazy) i osobno dla odpowiedzi, rozwiązania (tematu). W przypadku tematu zagadka może sięgać do obiektów świata rzeczywistego (np. *drzewo*) i fantastycznego (np. *krasnoludek*). Parafraza również, jednak dodatkowo może opisywać dany element w sposób odrealniony, fantastyczny (por. Cieślikowski 1985: 154).

Jeśli chodzi o formę, zagadka jest gatunkiem mówionym, autonomicznym (Bartmiński 1990: 13–23). Współcześnie zagadki funkcjonują w obiegu ustnym, zwłaszcza w relacji dziecko : dziecko, jednak w dydaktyce i podczas zajęć logopedycznych są to zwykle teksty odczytywane, których zasób jest łatwo dostępny w książkach, grach, internecie.

Wzorcową zagadką autonomiczną jest tekstem krótkim, zalicza się ją do form „małych” (Bartmiński 1996: 20), „drobnych” (Kasjan 1983: 5). Składa

się z pytania i odpowiedzi. Dawne zagadki ludowe miały postać rymowanego dwuwiersza (Kasjan 1983: 37), choć zdarzały się również teksty jedno-, trzy- lub czterowersowe. Współczesne zagadki dla dzieci mają najczęściej postać czterowersową, choć rysuje się tendencja do zwiększania się długości, która niesie ze sobą także zmiany w poetyce. Krótka forma sprawia, że zagadka jest tekstem skondensowanym, wyrazistym; wymaga od jej twórcy nie tylko dobrego pomysłu, ale również zamknięcia go w zdyscyplinowanej formie, a dla odbiorcy stanowi wyzwanie. Długa zagadka niesie ze sobą ryzyko tego, że przestanie być zagadką, a stanie się szczegółowym opisem przedmiotu bez podania jego właściwej nazwy.

Zagadka przybiera postać podobną do „odwróconej” definicji, jednak nie jest z nią tożsama (Wojnowska 2001: 178), a wymyślanie zagadek określa się mianem „zabawy w definiowanie” (Maciejewska 2008: 81). Składa się z werbalnej charakterystyki obiektu (pytanie) oraz nazwy tego obiektu (rozwiązanie) (zob. Tokarski 1989: 16). Zagadka zwykle rozpoczyna się wstępem, dodanym do właściwego tekstu przez zadającego zagadkę, typu: *Co to jest?, Zgadnij*, a niekiedy wbudowanym w sam tekst, np. *Co to za zwierzę? Gniady czy kary, / co wozi ludzi, ciągnie ciężary* [koń] (Ant Zag 78). Bywa, że o temacie zagadki mówi się w przypadku innym niż mianownik, np. *kogo..., po czym...* itd., co stanowi rodzaj utrudnienia, zwłaszcza dla dzieci z ograniczeniami w zakresie kompetencji językowej.

Interesującą kwestią jest fragmentaryczność zagadki podawana jako jej cecha charakterystyczna. Rzeczywiście, zagadka nie stanowi pełnej definicji danego pojęcia i w tym sensie zawsze jest fragmentaryczna. Jednak analizując teksty zagadek, spotkać się można z takimi, które traktują przedmiot całościowo i w pewnym sensie wyczerpują jego opis, zawierając w nim to, co z potocznego punktu widzenia najistotniejsze: *Kolorowa wstęga / na niebie się mieni, / utkana jest z deszczu / i słońca promieni* [tęcza] (Ant Zag 188), a także z takimi, które dotyczą nielicznych, wybranych cech przedmiotu: *Nazywa się nożna, bo ją kopać można* [piłka] (Ant Zag 70). Te drugie są teoretycznie tekstami trudniejszymi do odgadnięcia, choć w praktyce powodzenie w odgadnięciu zagadki zależy od indywidualnej wiedzy i toku myślenia odgadującego.

W zakresie sposobu ujęcia, czyli poetyki, istotą zagadki jest mówienie nie wprost, w sposób umowny. Z jednej strony zagadka zawiera wskazówki, z drugiej strony utrudnienia, które sprawiają, że staje się pewnego rodzaju semantyczną grą językową. Jak zauważa Ryszard Tokarski, w grze tej równie ważne jak odnalezienie tematu jest uświadomienie sobie i przełamanie różnorodnych technik zacierania związku między składowymi zagadki (Tokarski 1989: 17).

Ze względu na sposób ujęcia wyróżnia się:

- zagadki opisowe,
- zagadki metaforyczne,
- zagadki porównawcze (Kasjan 1983: 10).

Zarówno w zagadce opisowej, jak i metaforycznej czy porównawczej pojawia się leksyka związana z danym przedmiotem i pozostająca z nim w pewnych relacjach semantycznych. Dawna typowa zagadka ludowa była trudniejsza do odgadnięcia, bo sięgała często do skojarzeń oryginalnych, odległych; pojawiały się w niej neologizmy. We współczesnej zagadce dla dzieci, zwłaszcza tej tworzonej z myślą o celach dydaktycznych, słownictwo pomocnicze jest bliskie tematowi. Relacja między użytymi w zagadce słowami a rozwiązaniem zagadki może wymagać uaktywniania kilku różnych pól semantycznych, np. *To zagadka bardzo prosta: / ma je krawiec, jeź i sosna [igły]* (Ant Zag 55), bądź aktywizowania słownictwa z jednego określonego pola semantycznego. W nowszych zagadkach zdarza się często, że jedno ze słów opisujących (np. *poręcz*) wiąże się z tematem (np. *schody*) w sposób tak oczywisty, że odgadnięcie jest bardzo proste, np. *Mają stopnie, choć nie są uczniami. / Są dość strome, choć nie są górami. / Gdy chodzenie po nich cię zmęczy, / zawsze możesz zjechać po poręczy [schody]* (Ks Zag 4). Obserwując dzieci odgadujące zagadki często można zauważyć, że niekiedy dane słowa okazują się tak wyrazistymi kluczami, że znoszą sens przytaczania całej zagadki.

Zagadka opisowa zawiera, jak wskazuje nazwa, opis tematu, np. *Gniazdo z błota lepi, / pod dachu okapem. / Przylatuje z wiosną, / by uciec wraz z latem [jaskółka]* (Ant Zag 60). We współczesnej zagadce dla dzieci pojawia się tendencja do wyliczania w zasadzie kompletnych charakterystyk danego przedmiotu, co pozbawia zagadkę jej pierwotnego sensu: *Fotografujesz, / muzyki słuchasz / sieć przeszukujesz, / nowych gier szukasz / wysyłasz teksty, / kumpli zabawiasz / I czasem przez nią / jeszcze... rozmawiasz [telefon komórkowy]* (Ks Zag 6).

W zagadce opartej na metaforze temat główny jest określany przez temat pomocniczy (zob. Tokarski 1989: 22), a dobór metafory wpływa na poziom trudności. Metafora może zostać przywołana poprzez nazwę metaforyczną zawartą w parafrazie, np. *Myszek nie łowią, ptaszków nie jedzą / te szare kotki, co na drzewach siedzą [bazie]* (Ant Zag 10), a może stanowić – i ten rodzaj zagadek jest szczególnie wyrafinowany – sposób organizowania całego tekstu, np. *Warkocze zielone, sukienka biała / w lesie wyrosła, z wiatrem gadała [brzoza]* (Ant Zag 15).

Podobnie porównanie może być kluczowym elementem, na którym zbudowany jest pomysł danego tekstu, np. *Ma drzwi takie jak do mieszkania /*

ale mieszkają w niej ubrania [szafa] (Ant Zag 174), lub jednym z elementów deskryptywnych. Szczególnie charakterystyczne dla zagadek są porównania „negatywne”, typu: *Ni to kasza, ni to groch, / spada z nieba, że aż strach. / Skacze, tańczy, w szyby dzwoni, / jedna kulka drugą goni* [grad] (Dz Ep). W zagadce tego typu zaprzecza się tożsamości gradu i kaszy, grochu, jednocześnie wskazując na ich podobieństwo (okrągłe kulki). Częstym sposobem budowania zagadki jest „negatywne” porównanie oparte na pojedynczej, mało istotnej z punktu widzenia całego konceptu cesze, która jednocześnie jest istotną cechą przedmiotu (pojęcia) ukrytego jako temat zagadki: *Nie jest to zwierzę, nie ma rąk, nie ma nóg, a po tyczce leżę* [fasola] (Ant Zag 40) lub inne popularne do dziś: *Nie je, nie pije, / a chodzi i bije* [zegar] (Ant Zag 212). Porównanie zegara z człowiekiem nie jest trafione w tym sensie, że zegar w sensie ogólnym właściwie człowieka nie przypomina, jednak są dwie wspólne dla nich cechy, które zarazem stanowią istotne cechy zegara (wyrażone metaforycznie). Odwołanie do człowieka stanowi natomiast w tym wypadku odwołanie się do najbardziej znanej, wspólnej bazy doświadczeniowej. Przytoczone niezgodności i zgodności stanowią sedno konceptu i źródło zabawy.

Często używanym środkiem w zagadce jest peryfrazą, odwołująca się do wiedzy o świecie i sposobów jej konceptualizacji, zwykle poetycka: *Co to za doktor skrzydlaty, / który bez żadnej zapłaty / opukuje chore drzewa? / Dobry on, chociaż nie śpiewa* [dzieciol] (Ant Zag 32). Zagadki opierają się również na polisemii lub homonimii: *Choć to nie rolnik, / lecz rolę ma. / Często w teatrze / lub w filmie gra* [aktor] (Ant Zag 6). Środkiem, który utrudnia zbyt szybkie dotarcie do rozwiązania, zwłaszcza małym dzieciom, a który jednocześnie wynika z krótkiej, często wierszowanej formy zagadki jest inwersja składniowa. *Czerwone ma nogi i ma białe pióra. Do wody przed nim żaby dają nura* [bocian] (Ant Zag 12); *Piosenki i baśnie / kryją się w tej taśmie* [kasety] (Ant Zag 71).

W zagadce ludowej częste jest kodowanie leksemami nieistniejącymi, nowo utworzonymi okazjonalizmami, pochodzącymi od nazwy albo właściwości ukrytego denotatu (Kazancewa 2006: 193). We współczesnych zagadkach dla dzieci tego zjawiska nie zaobserwowałam. Zagadki, zwłaszcza współczesne adresowane do dzieci, są rymowane. Bywa, że rym naprowadza na rozwiązanie: *Kiedy błyska, kiedy ulewa, kiedy wichur łamie drzewa, to już znak że idzie duża, wielka, groźna, straszna...* [burza] (Dz Ep).

Interesujący z punktu widzenia poetyki zagadki jest wyraz nadrzędny. Stanowi on niekiedy właściwy hiperonim słowa ukrytego pod tematem, np. *Co to za ptak? Pływa po stawie i woła: tak-tak* [kaczka] (Ant Zag 65), ale może być też określeniem „zaszyfrowanym”, np. przez metaforę: *Na niebie*

pierzynka biała, / Nie z pierza a z wody powstała. / I w wodę znów się zamieni, / By dodać listkom zieleni [chmura] (Ant Zag 19).

Bardzo częstym zabiegiem w zagadkach jest antropomorfizacja; dotyczy to zwłaszcza zagadki tradycyjnej, ale pojawia się również, choć z czasem coraz rzadziej, w popularnych zagadkach dla dzieci, np. *Na leśnej polanie / spotkasz się z tym panem. / Ziemię przedziurawił, / kapelusz wystawił [grzyb] (Ant Zag 47).*

Pod względem gramatycznym typowe dla zagadki jest wypowiedzenie pytające i oznajmujące, którego funkcją jest zdanie sprawy z tego, jak wygląda, zachowuje się, działa itp., dany przedmiot. Często zagadka składa się tylko ze zdań w trybie oznajmującym, a pytanie zawiera się implícite w samym gatunku. We współczesnych zagadkach dla dzieci zdarza się również, i nie jest to typowa cecha zagadki, że zostają w niej użyte zdania w trybie rozkazującym. Tego typu zagadki mogą spotęgować trudności, ponieważ dziecko nie wie, czego się od niego oczekuje; zagadka formalnie okazuje się być prośbą, przesłaniem, np. *Klucz się zaciął w zamku / to się czasem zdarza... / sam nie zreperujesz, / biegnij po... [ślusarz] (Dz Ep).*

Zagadka na przestrzeni wieków uległa znaczącym przemianom. S. Folfasiński zauważył, że dawna zagadka, z uwagi na zmiany formy życia wiejskiego, utraciła szanse dalszego trwania, ale równocześnie zaczęła pojawiać się nowa – na zabawach, podczas towarzyskich spotkań, przy biesiadnym stole, w pociągu – wszędzie (Folfasiński 1975: 21, 22). Ten sam badacz negatywnie wypowiedział się o zagadkach „dziecięcych” określając je jako „pozbawione wartości artystycznej i wychowawczej”. To one, zdaniem autora, „wytworzyły pokutujące w społeczeństwie przekonanie, że zagadka straciła swe dawne znaczenie i stała się jedynie zabawką dobrą dla najmłodszych” (Folfasiński 1975: 17). Inaczej pisze o tym J. M. Kasjan: „te nowe zagadki [tworzone dla dzieci i przez dzieci – E.H.] niejednokrotnie udane i bardzo dowcipne, wykazują zasadniczą zgodność z wzorcami formalnymi zagadek tradycyjnych” (Kasjan 1983: 7). W podobnym tonie wypowiada się J. Cieślowski podkreślając naturalne zamiłowanie dzieci do zagadek: „zagadki zachwycały dzieci swą potocznością, rymem, efektywnym czasem fantastycznym obrazem; były przykładem metaforycznej bajki, a wyjątkowo szkołą logicznego rozumowania” [z uwagi na duży stopień trudności; mowa o zagadkach ludowych – E.H.] (Cieślowski 1985: 154). Poetyka zagadki nadal się zmienia, zmierzając często w strony, które jeszcze bardziej oddalają ją od pierwowzoru, co zostało zasygnalizowane przy okazji omawiania niektórych parametrów. Są podstawy do postawienia hipotezy, że współczesne tworzenie zagadek zaczyna nosić znamiona „produkcji”, nie twórczości. Odchodzi się od zagadek metaforycznych (w przykładowym zbiorze zagadek z 2013 r.

Księga zagadek na 72 teksty jedynie trzy mają charakter metaforyczny; dla porównania w starszym zbiorze z 1993 r. *Antologia zagadek* w obrębie jednego wybranego rozdziału na 56 zagadek sześć ma charakter metaforyczny). Zagadki opisowe niekiedy zaczynają tracić swoje charakterystyczne cechy, stają się coraz dłuższe i dosłowne. Jak wykazała D. Perewałowa w studium o zmianach zagadek używanych w dydaktyce na materiale rosyjskim, zmiany obejmować mogą również zjawiska raczej neutralne dla poetyki tekstu, jak np. zmiana zakresu tematycznego czy pojawienie się nowych faset (kategorii) (Perewałowa 2010). Z drugiej strony – popularność gatunku wśród dzieci oraz funkcje, jakie zagadka może pełnić w edukacji i terapii dziecka, dają wystarczające podstawy, by podejmować próbę określenia tego, czym zagadka powinna być, a następnie używać i nadawać szerszy obieg tekstom wzorcowym.

Interesującym zagadnieniem jest, czy i jak można wykorzystać zagadkę w sposób optymalny w praktyce logopedycznej. Istnieją w tym względzie dwie możliwości. Jedną z nich jest tzw. zagadka logopedyczna, której rozwiązaniem jest wyraz zawierający określoną głoskę. Tego typu zagadka ma podwójną funkcję – jest rodzajem zabawy umysłowej i jednocześnie utrwała prawidłową wymowę określonych głosek. Drugą możliwością, która stanowi właściwy przedmiot zainteresowań w niniejszym artykule, jest zagadka w ogóle jako gatunek tekstu, mogąca spełnić pewną rolę w rozwijaniu mowy na poziomie semantycznym i pragmatycznym, ale także gramatycznym (w tym słowotwórczym) (por. Maciejewska 2005: 293; Romanowicz 1993: 3).

Według ustaleń psychologicznych zagadka jako zadanie umysłowe wymaga przypominania, porównywania, uogólniania, prowadzenia wywo-
du oraz zacieśniania zakresu pojęcia związanego z klasyfikacją; angażuje pamięć, uwagę, spostrzegawczość (Szuman, Dunin-Tombińska 1969; Pietra-
siński 1969 za: Maciejewska 2005: 292); „zaprawia do logicznego myślenia, wyrabia żywość umysłu, budzi zainteresowanie, tworczość, samodzielność, uczy analizowania i syntetyzowania” (Tyszka 1934 za: Wojnowska 2001: 184); jest szansą uczenia się autonomicznego, na zasadzie samonagradzania – nagrodę stanowi tu rozwiązanie zagadki (Wojnowska 2001: 184). Wszystkie te funkcje i umiejętności są istotne w procesie rozwoju językowego.

Z punktu widzenia praktyki logopedycznej szczególnie ważne są kompetencje i spawności językowe, komunikacyjne, kulturowe (Grabias 2012: 52) aktywizowane podczas rozwiązywania zagadek. Rysują się one następująco:

- a) odpowiednia wiedza o świecie, właściwa dla danej społeczności językowej
kompetencja kulturowa,
- b) nawiązanie relacji z nadawcą,

- c) rozumienie mowy – słów, zdań o różnym stopniu złożoności, w trudniejszych zagadkach także zdań o nietypowym szyku; rozumienie mowy odezwanej od kontekstu sytuacyjnego, w przypadku zagadek z komponentem metaforycznym, poetyckim także rozumienie sensów przenośnych,
- d) świadomość metajęzykowa (por. Maranda 1972: 5–9 za: Kasjan 1983: 6),
- e) umiejętność identyfikowania zagadki jako gatunku i odpowiedniego wejścia w sytuację nadawczo-odbiorczą,
- f) ekspresja mowy (przynajmniej na poziomie zakomunikowania jednego słowa – werbalnie lub niewerbalnie).

Pojawia się zatem pytanie, czy tekst, wymagający znacznie rozwiniętej kompetencji i angażujący tak liczne sprawności, można wykorzystywać w relacji z dzieckiem o określonych trudnościach/ograniczeniach w rozwoju mowy? Odpowiedź jest twierdząca, jeśli spełnimy podstawowy i dość oczywisty warunek, jakim jest dostosowanie tekstu do możliwości danego dziecka. Jednak w przypadku terapii logopedycznej ów proces dostosowania przestaje być oczywisty, a stanowi pewnego rodzaju problem do rozwiązania. Mając wiedzę o zagadce w ogóle, dysponujemy możliwością właściwego stopniowania trudności i stosowania strategii ułatwiających jej odgadnięcie. Kwestia łatwości odgadywania zagadki jest względna. Zawsze zależy będzie nie tylko od możliwości językowych, ale też od innych czynników, jak np. wcześniejsza znajomość tekstu, zdolność koncentracji, motywacja. Pierwsza umiejętność – nawiązanie relacji z nadawcą musi być warunkiem bezwzględnie spełnionym. Wskazane jest, by traktować zagadkę jako tekst mówiony, nie zaś odczytywany; przynosi to bowiem dodatkową korzyść w postaci komunikacji bezpośredniej, z utrzymaniem kontaktu wzrokowego, a także możliwością efektywniejszego przekazu treści zagadki. Jeśli chodzi o odpowiednią wiedzę o świecie i kompetencję kulturową, w praktyce logopedycznej dysponujemy możliwością synchronizowania treści tematycznych. Zagadka najlepiej sprawdzi się jako element wieńczący zamknięcie pewnego cyklu zajęć ukierunkowych na wzbogacanie zasobu słownictwa rozumianego szeroko: nie tylko jako zwiększanie liczby słów, ale też budowanie odpowiednich relacji między nimi. Aktualna również przy okazji wykorzystywania zagadki jest wskazówka, by opierać się na tych elementach rzeczywistości, które są dziecku dobrze znane, uważane przezeń za ważne, potrzebne, budzące emocje (Crystal 1990: 50).

Dostosowując zagadkę do poziomu rozumienia konkretnego dziecka, należy uwzględnić jego zasób słownictwa, poziom znaczeniowy (konkretny, abstrakcyjny), a także formę gramatyczną zdań. Formę gramatyczną gotowej zagadki można często modyfikować, co nie wpływa ujemnie na brzmienie tekstu, które zresztą jest w tym wypadku kwestią drugorzędą. Typowa

zagadka, zarazem najłatwiejsza w odbiorze pod względem gramatycznym, powinna być sformułowana w czasie teraźniejszym, w trzeciej osobie i „odpowiadać” na pytanie mianownika: Co to jest?, także na poziomie gramatycznym (chcąc maksymalnie ułatwić odgadywanie zagadek dzieciom z trudnościami językowymi, powinniśmy unikać np. tekstów zaczynających się od: komu?, kogo?, czego? itp.). Trudności z rozumieniem pozakontekstowym można przełamywać poprzez zadawanie zagadek o przedmiotach z otoczenia, następnie stosowanie podpowiedzi obrazkowych (kilka obrazków do wyboru), a w dalszej kolejności podpowiadać poprzez ruch, gest i wyrazistą prozodię.

Wybór tekstów łatwiejszych i trudniejszych umożliwi również sama poetyka zagadek. Najłatwiejsze będą teksty najkrótsze, opisowe. Jeśli kompetencja językowa dziecka na to pozwala – zawierające hiperonim (hiperonim w takim przypadku może ułatwić zgadywanie zagadki, ale u dziecka nieoperującego nazwami kategorii może stanowić element utrudniający).

Najwłaściwsze jest wykorzystanie tekstów operujących słownictwem potocznym, jednoznacznym, opierających się na stereotypowych sądach o świecie, możliwie najpełniej opisującym dany przedmiot. Spośród zaprezentowanych zagadek o bocianie zagadka a) jest z punktu widzenia terapii logopedycznej treściowo celniejsza niż zagadka b):

- a) *Czerwone ma nogi / i ma białe pióra, / do wody przed nim / żaby dają nura* [bocian] (Ant Zag 12),
b) *Na wysokiej topoli / jest dom wielki jak koło / powrócił doń gospodarz / i klekocze wesóło* [bocian] (Ant Zag 12).

Odnosząc się do omówionego wcześniej parametru dotyczącego tematyki, przypomnę, że łatwiejsze będą zagadki operujące słownictwem z jednego pola semantycznego. Możliwe jest również użycie słowa klucza, które jednoznacznie zaktualizuje odpowiednie skojarzenia.

Jeśli chodzi o rym, należy mieć na uwadze, że z jednej strony może on ułatwić zrozumienie zagadki: *Zwykle podaje zakupy. / Czasem poradzi co kupić: / chleb, spodnie, może latawca?, / to jest na pewno...* [sprzedawca] (Dz Ep). Z drugiej strony wymogi rymu powodują większą komplikację gramatyczną i leksykalną.

Starannie dobrana zagadka może być stosowana jako narzędzie terapeutyczne, a także jako materiał uzupełniający w diagnozie. W terapii przede wszystkim rozwija sferę pojęciową, a przez to zasób słownictwa, porządkując je w określone relacje. Rozwija kompetencję słowotwórczą i składniową. Pozwala doskonalić percepcję prozodii. Wreszcie, kształtuje kompetencję na poziomie budowy tekstu – gatunku mowy, w tym wypadku dialogowego, co w rozwoju mowy ma istotne znaczenie. Niniejszy tekst poświęcono

zagadkom stworzonym przez dorosłych dla dzieci, ale wskazane jest również odwracanie roli i zachęcanie dzieci do zadawania zagadek dorosłym lub rówieśnikom, co przyniesie dodatkowy walor stymulowania do kreatywnego myślenia. Niewątpliwą zaletą zagadki jest fakt, że sukces komunikacyjny, czyli odgadnięcie rozwiązania, może nastąpić także wówczas, gdy nie wszystkie elementy zostaną w stu procentach zrozumiane i zinterpretowane (z drugiej strony dla logopedy jest istotne, by umieć tę sytuację ocenić na użytek dalszego organizowania działań terapeutycznych). Z lingwistycznego punktu widzenia ułatwiona zagadka staje się mniej zagadką, a bardziej rozbudowanym pytaniem. Jednak cel takiego zabiegu w terapii logopedycznej w pełni go tłumaczy. Dla osób przejawiających trudności językowe określonej natury „zagadkowe” może być to, co dla typowych użytkowników języka jest oczywiste i banalne. Poza tym, bez względu na to, jak ułatwimy rozwiązanie zagadki, nie możemy pomijać jej cech immanentnych, do których należy stworzenie i utrzymanie sytuacji zabawy, wybieranie tekstów wyrazistych, o poetyce tak zróżnicowanej, jak pozwala na to konkretna sytuacja.

Źródła i skróty

- Ant Zag – *Antologia zagadek*. Wybór i przedmowa A. Romanowicz. Białystok 1993.
 Dz Ep – <http://dzieci.epapa.pl/zagadki/9/>
 Ks Zag – M. Przewoźniak: *Księga zagadek*. Warszawa 2013.
 STL – M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński: *Słownik terminów literackich*. Wrocław–Warszawa–Kraków 2002.
 USJP Dub – *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Pod red. S. Dubisza. Warszawa 2003.

Literatura

- Bartmiński J. (1990): *Folklor – język – poetyka*. Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 13–23.
 Bartmiński J. (1996): *O Słowniku stereotypów i symboli ludowych*. [W:] *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Pod red. J. Bartmińskiego. Lublin.
 Bartmiński J. (2006): *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin.
 Bartmiński J. (2010): *Jak opisywać gatunki mowy*. [W:] *Język a Kultura 23. Akty i gatunki mowy w perspektywie kulturowej*. Pod red. A. Burzyńskiej-Kamienieckiej. Wrocław, s. 13–32.
 Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S. (2009): *Tekstologia*. Warszawa.
 Cieślowski J. (1985): *Wielka zabawa*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
 Civ'jan T. (1978): *Dom w folklornej modeli mira (na materiale balkanskich zagadok)*. „Uczenye Zapiski Tartusskogo Gosudarstvennogo universiteta. Semiotika kultury. Trudy po znajomym sistemam”. T. 10, nr 463, s. 65–85.
 Crystal D. (1990): *Teaching Vocabulary: The Case for the Semantic Curriculum*. [W:] K. Mogford-Bevan, J. Sadler: *Child Language Disability. T. II: Semantic and Pragmatic Difficulties*. Clevedon, Philadelphia, Adelaide, s. 43–58.

- Folfasiński S. (1975): *Wstęp*. [W:] *Polskie zagadki ludowe*. Wybór i oprac. S. Folfasiński. Warszawa, s. 13–23.
- Grabias S. (2012): *Teoria zaburzeń mowy. Perspektywy badań, typologie zaburzeń, procedury postępowania logopedycznego*. [W:] *Logopedia. Teoria zaburzeń mowy*. Pod red. S. Grabiasa, M. Kurkowskiego. Lublin, s. 15–72.
- Grochowalska M. (2007): *Uczenie się różnicowania wypowiedzi a sytuacja mówienia*. „Forum Dydaktyczne”. T. 2, s. 76–83.
- Kasjan J. M. (1983): *Polska zagadka ludowa*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Kazancewa H. (2006): *Człowiek w zagadkach. Archetyp i jego struktura*. „Etnolingwistyka”. T. 18, s. 187–198.
- Krzyżanowski J. (1975): *Przedmowa*. [W:] *Polskie zagadki ludowe*. Wybór i oprac. S. Folfasiński. Warszawa, s. 7–12.
- Maciejewska A. (2005): *Rozumienie treści zagadek przez osoby z uszkodzonym słuchem*. [W:] *Komunikacja i tekst w perspektywie rozwojowej i dydaktycznej*. Pod red. J. Porayskiego-Pomsty. „Studia Pragmalingwistyczne”. T. 4, s. 290–305.
- Maciejewska A. (2008): *Kategoryzacja językowa a rozumienie tekstów przez osoby z uszkodzonym słuchem*. „Conversatoria. Linguistica”, s. 79–91.
- Perewelowa D. (2013): *Żanr zahadky w dyskursie doszkolnogo obrazowania: k woprosu transformacii žanra*. „Westnyk Tomskiego Gosudarstwenного Uniwersyteta”, nr 374, s. 32–36.
- Szuman S., Dunin-Tombińska T. (1969): *Rozwiązywanie zagadek przez dzieci w wieku przedszkolnym*. [W:] *Materiały do nauczania psychologii*. Pod red. L. Wołoszynowej. T. 3. Warszawa.
- Tokarski R. (1989): *Zagadki – metafory – gry językowe*. „Język Artystyczny”. T. 6, s. 16–31.
- Toporov V. (1994): *Iz na'bludenij nad zagadkoj*. [W:] *Issledowanija v oblasti balto-slav'anskoj duchownoj kultury. Zagadka kak tekst*. Moskwa, s. 10–117.
- Tyszka T. (1934): *Zagadki w nauce szkolnej*. Częstochowa.
- Wiśniewska H. (red.) (2000): *Gry i zabawy w kształceniu językowym*. Lublin.
- Wojnowska M. (2001): *Zagadki w edukacji dziecka. Zarys tematu*. „Nauczyciel i Szkoła”. T. 1–2 (10–11), s. 177–184.

Streszczenie

Tekst dotyczy możliwości wykorzystania zagadki w praktyce logopedycznej. Autorka udowadnia, że zagadka może pełnić rolę narzędzia terapeutycznego zwłaszcza w terapii tych zaburzeń, które dotyczą poziomu semantycznego oraz stanowią materiał uzupełniający w procesie diagnostycznym. Sądzi, że celowe wykorzystanie zagadki w logopedii wymaga wcześniejszej analizy lingwistycznej zagadki jako gatunku. Podejmuje też analizę, opisując takie parametry, jak: nadawca, odbiorca, sytuacja komunikacyjna, intencja i funkcja komunikacyjna, temat, ontologia świata przedstawionego, forma, sposób ujęcia, czyli poetyka. Poszczególne parametry odnosi w kolejności do kontekstu dydaktycznego i terapeutycznego (logopedycznego). Następnie określa, jakie kompetencje i sprawności są aktywizowane w czynności zgadywania zagadek. Przedstawia propozycję klucza umożliwiającego odpowiedni wybór zagadek dostosowanych do potrzeb sytuacji terapeutycznej, opartego na stopniowaniu trudności. Podkreśla, jakie cechy zagadki muszą być zachowane ze względu na wymogi gatunkowe. Zauważa, że zagadka sprzyja rozwojowi mowy na płaszczyźnie semantycznej, ale także pragmatycznej, gramatycznej i prozodycznej.

Summary

The article focuses on the possibilities of using riddles in the speech therapy practice. The Author notes, that the riddle can be used as a therapeutic tool, in particular for the difficulties noticed on the semantic level, it can also supply the diagnostic process. The intentional use of the riddle in speech therapy however requires a previous linguistic analysis of the riddle itself as a speech genre. The analysis starts from description of the following parameters: the speaker, the listener, the situation of the communication's act, the purpose of communication and its function, the subject, the ontology of represented world, the form, and the poetics. The particular parameters are then cross-refered to the context of the educational and therapeutic-speech therapy. The Author defines the competencies and skills, which become activated in a riddle guessing process. As a result, the article gives the proposal of a key, which may be susceptible for appropriate choice of riddles, according to the therapeutic situation, based on the graduation of difficulties. It emphasizes also which aspects of the riddle must be preserved due to demands of the genre. It should be noted that the act of guessing riddles impacts positively on speech and language development, not only on the semantic level, but also on the pragmatic, grammatical and prosodic ones.